

HISTORISCHE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE, EEN VERANDERENDE RELATIE BINNEN HET GEOGRAFISCHE VAKGEBIED

Historical geography and physical planning, a changing relation within the discipline of geography

J. A. J. Vervloet¹⁾

INLEIDING

Historische geografie en planologie zijn disciplines die nog niet zo lang geleden als onverenigbaar golden door hun sterk uiteenlopende benaderingswijzen. De planologie heeft een bij uitstek op het heden en op de toekomst gerichte inslag. De historische geografie houdt zich bezig met ruimtelijk waarneembare processen en structuren uit het verleden. Niettemin ontwikkelt zich de laatste tijd een wederzijdse toenadering. Langzaam ontwikkelt zich een gemeenschappelijke interessesfeer die zich hoofdzakelijk bepaalt tot belangstelling en zorg voor het historisch gegroeide cultuurlandschap. De planologen beginnen zich bewust te worden van de historische waarden die het landelijke gebied in zich kan bergen; de historisch-geografen vergenoegen zich niet langer met een zuiver academische benadering van het cultuurlandschap, maar zoeken naar wegen om waardevolle objecten of zelfs cultuurlandschappen in hun totaliteit voor komende generaties veilig te stellen.

De gewijzigde verhoudingen worden, wat betreft de planologie, duidelijk geïllustreerd aan de hand van het verschil tussen de Tweede Nota over de ruimtelijke ordening (1966) en de zogenaamde Oriënteringsnota, het eerste deel van de Derde Nota over de ruimtelijke ordening (1974).

LANDSCHAPSVISIE IN DE JAREN ZESTIG

In de Tweede Nota (1966) wordt nauwelijks aandacht besteed aan het behoud van waardevolle cultuurlandschappen. In het hoofdstuk over bodem en milieu ontbreekt een benadering van het landschap die de cultureel-landelijke objecten recht doet weidervaren. Milieu heeft hier de beperkte betekenis van natuurlijk milieu. Er worden dan ook alléén natuurlijke milieufactoren zoals waterhuishouding, bodem, lucht, geluid en straling genoemd. Daarnaast wordt incidenteel aandacht besteed aan de natuurbescherming. In dit hoofdstuk over de gewenste ontwikkelingen in de landelijke gebieden wordt weliswaar gewag gemaakt van een rijke verscheidenheid aan landschappen, ontstaan 'in de voortdurende wisselwerking tussen de mens die zijn woongebied vorm geeft en de mogelijkheden die de bodem hem biedt' maar conclusies worden daaruit niet getrokken. De historische achtergrond wordt bij

¹⁾ Afd. Hist. Geografie en Cultuurhist. Landschapsonderz., Stichting voor Bodemkartering.

het schetsen van het beeld van landelijk Nederland verwaarloosd en in de plannen betreffende landschapsbouw en landschapsverzorging niet functioneel ingepast. Landschapsverzorging wordt hoofdzakelijk gezien als integrerend onderdeel van grote civieltechnische en cultuurtechnische werken. De landschapsbeleving domineert. Polariserend kan men zeggen: niet de genese vormt het uitgangspunt maar de visuele harmonie. Het landschap is in de Tweede Nota primair het domein van de landschapsarchitect.

De waarde van de cultuurlandschappen wordt hoofdzakelijk afgemeten aan de aantrekkelijkheid voor recreatie: 'Een welvarende, mobiele bevolking in een overwegend stedelijke samenleving vraagt niet alleen om goed ingerichte stedelijke gebieden, maar ook om een goed verzorgd landschap, waarin zij onder meer haar gevarieerde recreatiemogelijkheden kan vinden' (Tweede Nota, 1966). Natuurschoon van een zekere omvang en landschappelijke differentiatie vormen de voornaamste criteria bij de keuze van zgn. park- en watersportgebieden van landelijke en regionale betekenis waarin de recreatie-voorzieningen moeten worden gestimuleerd.

Begrippen als oorspronkelijkheid en ouderdom, die als historisch-geografische selectiecriteria kunnen fungeren, spelen bij de keuze van de parkgebieden geen enkele rol. Het is gezien het standpunt in de Tweede Nota ook overbodig. Immers natuurschoon en landschappelijke differentiatie, beide beschouwd als de belangrijkste attracties voor zich verpozende stedelingen, kunnen door de landschapsarchitecten naar behoefte worden gecreëerd. Daarenboven wordt in de Nota gepleit voor schaalvergroting wanneer de landschappelijke differentiatie de grondgebruikers te veel hindert. Hierbij kan de schaal van de massa (bossen, houtwallen e.d.) worden aangepast.

Alles te zamen kunnen de hierboven genoemde uitgangspunten leiden tot verregaande aantasting van de historische landschapsobjecten en -structuren.

Typerend is het ontbreken van de vraag naar authenticiteit, het gemis aan historisch besef. In een voordracht gehouden op het Symposium 'Ruimtelijke Ordening en Geografie' (1967), dat naar aanleiding van het verschijnen van de Tweede Nota door het KNAG te Leiden werd georganiseerd, is door Wiggers in dit verband terecht opgemerkt dat men in die Nota in hoge mate een visie op het landschap ontbeert, als men het landschap tenminste wil zien als het door de mens vrijwel steeds, bewust of onbewust, tot cultuurlandschap omgevormde natuurlandschap.

LANDSCHAPSVISIE NU

De zogenaamde Oriënteringsnota waarin de achtergronden en ook de uitgangspunten en de beleidsvoornemens van de regering inzake de ruimtelijke ordening zijn beschreven, biedt ten aanzien van het landschapsbehoud aan-

zienlijk méér perspectief dan zijn voorganger. De titel van het desbetreffende hoofdstuk is reeds kenmerkend. Het luidt niet langer 'Bodem en milieu' maar 'Natuur- en landschapsbehoud'. Bodem en natuurlijk milieu zijn samengebracht onder het begrip 'Natuur', terwijl het cultureel milieu als 'Landschap' zelfstandig is beschreven. Voorts is het woord 'behoud' aan de benaming toegevoegd, hetgeen een meer gerichte instelling aangaande de toekomstige ontwikkeling veronderstelt.

In de Oriënteringsnota krijgen naast natuurgebieden, ook 'oude cultuurlandschappen die uit een oogpunt van ecologie, wording van het landschap, cultuurhistorie en/of beleving bijzondere waarden vertegenwoordigen', intensief de aandacht. Er wordt gestreefd naar het scheppen van zodanige omstandigheden, dat deze waarden niet verloren gaan. Gedeeltelijk denkt men dit te realiseren door de instelling van nationale parken en van nationale landschappen of nationale landschapsparken.

Als nationaal park wordt aangemerkt: 'een gebied dat ten minste 1000 ha groot is en dat bestaat uit natuurterreinen, wateren en/of bossen met een bijzondere natuurlijke en landschappelijke gesteldheid en een bijzonder planten- en diërenleven'. De waarden van het natuurlijke milieu moeten er optimaal tot hun recht komen.

Bij de nationale landschappen denkt men aan gebieden die in de regel aanzienlijk groter zijn dan nationale parken en waarbinnen zowel waarden van het natuurlijke milieu als waarden van het cultureel milieu voorkomen. Ze worden in de Nota getypeerd als relatief grote gebieden, waarin 'natuurterreinen, wateren en/of bossen, alsmede cultuurgronden en nederzettingen zijn gelegen, die in hun verscheidenheid natuurwetenschappelijk, cultuurhistorisch en esthetisch van belang zijn en in ecologisch en cultuurhistorisch opzicht een duidelijke samenhang vertonen'. Hoewel 'cultuurhistorie' in de hier gebruikte betekenis volgens sommige historisch-geografen niet het meest geslaagde begrip is, heeft de strekking van deze Nota velen hunner aangesproken.

De gewijzigde houding ten aanzien van de historische achtergronden van onze cultuurlandschappen wordt bevestigd door een publikatie van Van Rijckevorsel (1972) over de ontwikkeling van de nationale landschapsparken in Nederland. Dit stuk heeft zonder twijfel een belangrijk stempel gedrukt op de inhoud van de Oriënteringsnota betreffende de nationale landschappen. De eisen waaraan een nationaal landschapspark moet voldoen worden door hem als volgt geformuleerd:

1. een behoorlijke omvang
2. een fysisch gegeven met grote natuurlijke kwaliteiten en een overwegend ongestoord karakter, alsmede een cultuurhistorisch of esthetisch belangwekkend landschapsbeeld, hetgeen moet gelden voor het gehele gebied of voor grote delen daarvan

3. het vóórkomen van belangrijke natuurgebieden of andere waardevolle landschapselementen
4. de aanwezigheid van historische cultuurpatronen of nederzettingvormen, zoals oude verkavelingen, ontginningstypen of wegenstelsels, historische stadjes of dorpen, groepen van buitenplaatsen, van boerderijen of van molens, dan wel het voorkomen van individuele monumenten
5. een voor de openluchtrecreatie geschikte en aantrekkelijke ruimtelijke structuur, die mede door eerder genoemde eigenschappen wordt bepaald
6. een harmonische samenhang tussen de samenstellende delen.

Vooral in het vierde punt komt de historisch-geografische betrokkenheid bij de keuze van nationale landschapsparken duidelijk tot uitdrukking.

DE INBRENG VAN DE HISTORISCHE GEOGRAFIE BIJ HET PLANOLOGISCHE ONDERZOEK

In het in 1975 verschenen Interimadvies van de Interdepartementale Commissie voor nationale parken en nationale landschapsparken wordt onder meer de aandacht gevestigd op 'historische occupatievormen/-patronen', met als onderdelen: nederzettingvormen dan wel nederzettingpatronen alsmede wegentypen of wegenpatronen en voorts verkavelingstypen of verkavelingspatronen. Het wetenschappelijk onderzoek naar en het inventariseren van deze verschijnselen wordt door de Commissie uitdrukkelijk toegewezen aan de historisch-geografen. Men is er van overtuigd dat de historisch-geografen, ondanks de nodige problemen, voldoende kennis en inzicht hebben om deze taak te vervullen.

Het Interimadvies, dat reeds in de Oriënteringsnota is aangekondigd en dat als een verlengstuk hiervan mag worden beschouwd, verschaft de historisch-geografen de nodige speelruimte die kan leiden tot een wezenlijke inbreng ter zake van de ruimtelijke ordening. De vooruitgang ten opzichte van de Tweede Nota is evident en van grote betekenis. Of hiermee alle beletselen voor de toekomst zijn opgeheven valt echter te bezien. De beschutting van een enigszins vrijblijvende kritiek waarbinnen de historisch-geografen zich veilig konden wanen is door het ontstaan van de nieuwe denkbeelden vrij abrupt weggefallen. Thans komt in alle hevigheid naar voren in hoeverre men aan de gestelde concrete vragen op bevredigende wijze tegemoet kan komen. Hebben de historisch-geografen eigenlijk wel voldoende planologisch besef om bij de specifieke wensen van deze discipline aansluiting te vinden? Andersom geldt uiteraard hetzelfde.

Hiermee raakt men een teer punt: de interpretatie van elkaars onderzoeksresultaten. Hoe ver kan men gaan? Met name ten aanzien van de afweging van prioriteiten kan een en ander aanleiding geven tot misverstanden.

Een ander praktisch vraagpunt is het relatief geringe aantal historisch-

geografen dat voor deze werkzaamheden kan worden vrijgemaakt. Deze beperktheid kan het moeilijker maken met de werkzaamheden van de planologen gelijke tred te houden. De problemen vereisen onderzoek naar de wijze waarop de historische geografie zo doelmatig mogelijk bij het ruimtelijk beleid kan worden betrokken. Daarbij moet de gegevensverwerking van de planologen voortdurend ter discussie worden gesteld, zodat de planvoorbereiding constructief kan worden beïnvloed. Veel hangt af van de vorm waarin de gegevens worden doorgespeeld en van de snelheid waarmee dat plaatsvindt. De gebruikelijke historisch-geografische onderzoekstechnieken kunnen in dat kader wellicht niet zonder meer worden toegepast.

De methoden die tot op heden het historisch-geografische onderzoek kenmerken zijn bedoeld om meer klaarheid te brengen in de achtergronden van de genese en de ontplooiing van ruimtelijk waarneembare structuren en objecten in het verleden. In de nabije toekomst wordt echter in toenemende mate gevraagd naar een benaderingswijze die binnen een meer algemeen gericht landschapsonderzoek kan worden ingepast. Bijvoorbeeld een vorm van waardering of een bezinning op de rangorde van de verschillende historisch-geografisch relevante verschijnselen onderling. Dit zal neerkomen op het groeperen of het naar waarde schatten van cultuurlandschappen of onderdelen van cultuurlandschappen tegen een historische achtergrond. Hoe dit kan gebeuren en welke problemen daarbij rijzen wordt in het navolgende onderdeel toegelicht.

METHODEN VAN TOEGEPAST HISTORISCH-GEOGRAFISCH ONDERZOEK

De basis van elke waardering is een zo mogelijk uitputtende inventarisatie ten behoeve van een volledig overzicht van de stof. Dit betekent een inventarisatie van alle aspecten van het drietal morfologisch-artefactiële structuren dat in nagenoeg elk cultuurlandschap aanwezig is, t.w.: het verkavelingspatroon (perceelsvormen), het nederzettingpatroon (stads- en dorpsvormen alsmede het verspreidingsbeeld van solitaire bouwwerken) en het patroon van dijken, wegen en waterlopen. Daarna kan schifting plaatsvinden op grond van de ouderdom. De ouderdom is misschien wel het enige vaste uitgangspunt dat bij een eventuele historisch-geografische landschapswaardering kan worden gehanteerd. Selectie vanuit deze visie leidt tot geheel eigen problemen die misschien alleen door specifieke, nieuw te ontwikkelen, werkwijzen kunnen worden opgelost. Algemeen aanvaarde maatstaven zoals gaafheid en diversiteit die in het huidige landschapsonderzoek een tamelijk grote opgang maken, lijken niet altijd even simpel toepasbaar. Men moet zich grondig rekenschap geven van wat men in feite beoordeelt als men op deze manier aan het werk gaat. Bij een verkenning van het begrip 'gaafheid' zal men, de zaak wat verder uitdiepend, vrij spoedig op lastige problemen stuiten.

Ogenschijnlijk boekt men goede resultaten met kaartvergelijking: men vergelijkt de huidige situatie met de vroegere, krijgt inzicht in de veranderingen, en wordt geattendeerd op de aanwezigheid van onveranderde cultuurlandschapselementen of van gelijkblijvend bodemgebruik. Zo komt men tot gaafheidscores die redelijk solide lijken. Niettemin is de waarde van deze methode beperkt, omdat de kwaliteit van de kaarten waarop men zijn oordeel baseert teruggaande in de tijd tamelijk snel afneemt. Zeker tot het einde van de achttiende eeuw staan betrouwbaarheid en gedetailleerdheid bij het kaartmateriaal op zo'n laag peil dat vergelijking met de huidige situatie vrijwel onmogelijk is, zeker als men meer dan ruwweg twee eeuwen terug wil. Neemt men de 'Topographische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden' (uitgebracht tussen 1850 en 1864) als uitgangspunt, dan overbrugt men, het tijdstip van kartering inbegrepen, op zijn best een periode van 150 jaar. Het is de vraag of dit lang genoeg is om een goed gaafheidsoordeel te vellen. Immers, wat zegt een periode van 150 jaar voor een cultuurlandschap dat al een zevenhonderdjarige of zelfs oudere geschiedenis achter de rug heeft? De laatste anderhalve eeuw heeft weliswaar stormachtige ontwikkelingen te zien gegeven, maar het is in vele gevallen onjuist om aan te nemen dat daarvóór weinig in het landschap is veranderd.

Het terpenlandschap bijv. is gedurende de afgelopen 2500 jaar sterk veranderd. De bewoning begon op hogere kwelderwallen ('Flachsiedlungen'). Toen de zeespiegel steeg, moesten diverse van deze nederzettingen worden ontruimd. Elders wierp men zgn. 'huispodia' op, terpen die groot genoeg waren voor één huis. Toen de situatie nogmaals verslechterde, moesten óók nederzettingen van dit type worden opgegeven. Verder groeiden bestaande, aan elkaar grenzende huispodia aaneen of er werden omvangrijkere verhogingen ineens opgeworpen. Hierdoor ontstonden terpen waarop meerdere huizen konden worden gebouwd. Sommige terpen bleven bewoond, andere werden onder druk van de hernieuwd opdringende zee verlaten. Toen de dijkenbouw vanaf de elfde eeuw de veiligheid in het gebied vergrootte, verviel de noodzaak tot geconcentreerde bewoning op de terpen. De bewoners trokken naar het 'open veld' waar zij boerderijen bouwden in de nabijheid van de akkers en de weilanden. Zo ontstond een vorm van verspreide bewoning met solitair gelegen boerderijen, incidenteel afgewisseld door nederzettingen die hun karakter ontleenden aan hun functie als dienstencentrum voor een wijde omgeving (fig. 1). Geleidelijk werd het nederzettingpatroon ingewikkelder. Door voortgaande bedijkingen veranderden vele zeeverende dijken in binnendijken. Hierlangs konden langgerekte nederzettingen ontstaan die men bestempelt als dijk- of straatdorpen. Hiervan bestaan in het terpenlandschap vele variaties. Met dit voorbeeld is aangetoond dat gaafheidsbeoordeling historisch-geografisch gezien zich niet mag beperken

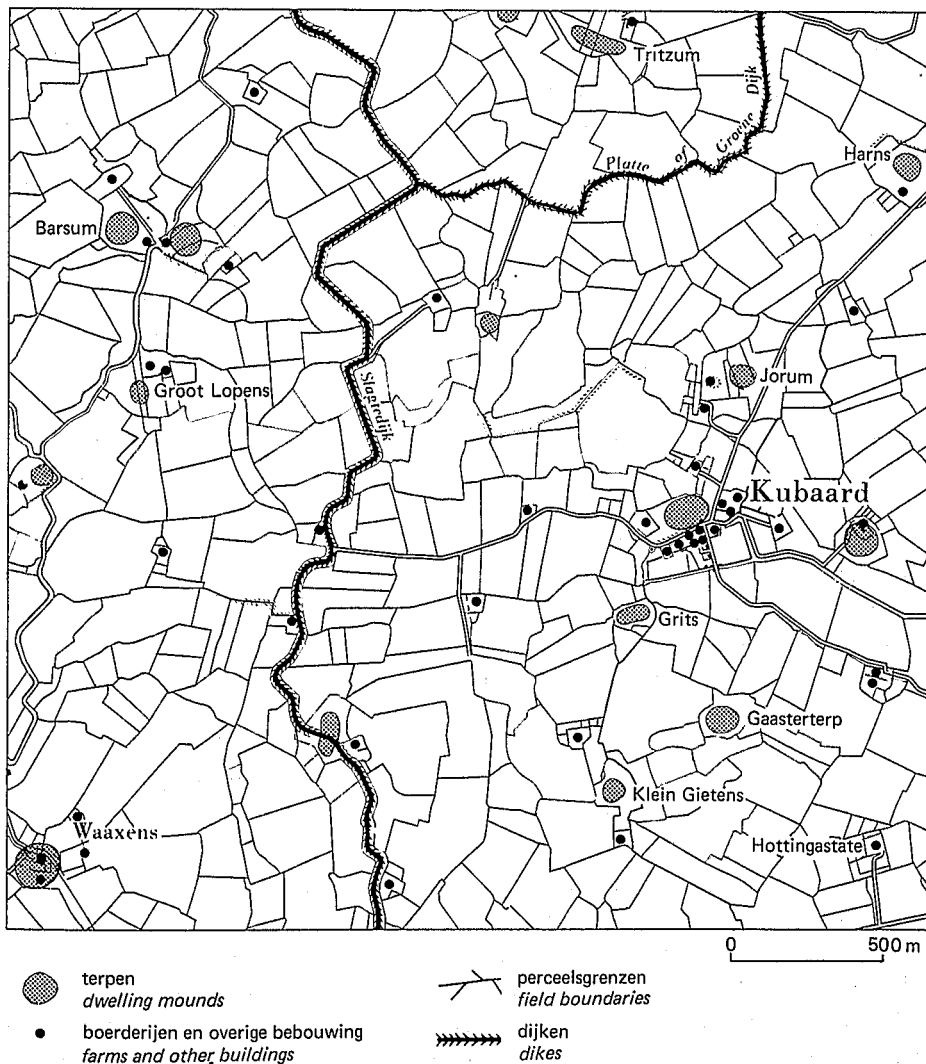

Fig. 1. Terpenlandschap van Kubaard in 1851. In de eeuwen daaraan voorafgaand heeft dit landschap tamelijk ingrijpende veranderingen ondergaan. De landschapselementen zijn dan ook van sterk uiteenlopende ouderdom

Fig. 1. Landscape with mounds near Kubaard in 1851. Rather profound alterations in the previous centuries resulted in a great variation in age of the landscape elements.

tot de veranderingen die de laatste eeuw of anderhalve eeuw hebben plaatsgevonden. Uitsluitend kaartvergelijking is dientengevolge erg riskant. Indien het landschap ouder is dan 100 jaar moet de leeftijd van de cultuurlandschapsobjecten en structuren zo mogelijk ook in de beschouwing worden betrokken.

Uit de ontwikkelingen in het terpengebied bleek dat sinds de vroege middeleeuwen, de periode waarin met de ontginning van een groot deel van onze oude cultuurlandschappen werd begonnen, vele nieuwe objecten aan bestaande cultuurlandschappen zijn toegevoegd. Naar gelang de tijd verstreek zijn de sporen van verschillende oude cultuurlandschappen nagenoeg uitgewist, terwijl oude objecten die eertijds belangrijk waren of frequent voorkwamen, zijn verdwenen.

Onze oude cultuurlandschappen vormen dikwijls niet zo'n hechte eenheid als wordt aangenomen. Het is een opeenhoping van objecten die qua ouderdom de meest uiteenlopende verschillen vertonen. Zelfs bij het waarden van de cultuurlandschappen waarvan de elementen zeer hecht met elkaar verkleefd zijn, moet men daarmee ernstig rekening houden. Het Hollandse polderlandschap bijv. lijkt uit onverbreekelijk bij elkaar horende landschapselementen te bestaan. Brede sloten, hooggelegen boezemwateren, meren, dijken en kaden, molens en molengangen, alles is gericht op de specifieke waterstaatkundige positie van dit gebied. De elementen zijn in hun voortbestaan van elkaar afhankelijk. Toch is het duidelijk dat dit cultuurlandschap niet in zijn geheel op één tijdstip is gemaakt of tot op heden ongewijzigd is gebleven. Integendeel, steeds werden nieuwe eisen gesteld en moesten op nieuwe moeilijkheden gepaste antwoorden worden gegeven. Dit had grote landschappelijke veranderingen ten gevolge zowel structureel als inhoudelijk. De percelering in de thans laagliggende Hollandse en Utrechtse veenpolders bijvoorbeeld, heeft een verkavelingspatroon van middeleeuwse origine (fig. 2). Van dat patroon is wel de hoofdstructuur bewaard gebleven, maar de oorspronkelijke kavelbreedte die, met name bij de systematisch opgezette 'Cope-ontginningen' nauwkeurig was vastgesteld, is bijna overal verloren gegaan door kaveldeling vanwege vererving en hoogstwaarschijnlijk verbetering van de ontwatering. De vele brede sloten in de veenpolders behoren al evenmin tot de oudste elementen van het cultuurlandschap. Toen het veen zover was geklonken dat het grondwater zich direct onder het oppervlak bevond, kon men de turf die men voor eigen gebruik won, niet langer in droge toestand steken. Men moest zijn brandstofvoorziening veilig stellen door turf te baggeren uit de sloten die daardoor in breedte toenamen. Daar dit pas in de 16e eeuw gebeurde moet een groot gedeelte van deze sloten pas gedurende de laatste drie à vier eeuwen zijn ontstaan. Door waterstaatkundige verbeteringen uit de late middeleeuwen, waarbij van natuurlijke lozing door sluisjes werd overgegaan op kunstmatige lozing door windwatermolens, zijn de hoog boven de polders uitstekende boezemwateren ontstaan. De kunstmatige bemaling ging gepaard met klinkverschijnselen en noopte tot steeds verdere polderpeilverlagingen, terwijl het boezempeil tamelijk constant bleef. Op enige afstand van de boezemwate-

De steden in dit gebied streefden steeds naar verbetering van de transportmogelijkheden. Vooral in de 17e en 18e eeuw ontstond een heel net van waterwegen. Deze door jaagpaden geflankeerde trekvaarten hebben het karakter van het Hollandse polderlandschap mede beïnvloed.

Tot dusverre is hoofdzakelijk gewezen op de vele manieren waarop een cultuurlandschap in de loop der tijden met steeds nieuwe objecten kan worden verrijkt. Er kan evenwel, zoals reeds is aangestipt, ook een vermindering van het aantal objecten optreden, zozeer zelfs dat men kan spreken van een volledige destructie van de oude situatie. Dit aspect komt in het Hollandse polderlandschap daar aan de orde waar het veen terwille van de turfwinning geheel is weggebaggerd en een totaal nieuw poldergebied in de vorm van droogmakerijen is ontstaan. Slechts de op smalle stroken bovenland gesitueerde streekdorpen belichamen de oude ontginningsbases van het middeleeuwse veenlandschap, van waaruit de strookvormige percelen opstrekten.

Het is geen eenvoudige opgave om, rekening houdend met de hierboven geschetste verwickelingen, de cultuurlandschappen op basis van gaafheid en ouderdom te waarderen. Is het aantal bewaard gebleven objecten uit de oudste ontginningsperiode bepalend of moet men zoeken naar objecten die een specifieke ontwikkeling door de tijd heen of tussen twee tijdstippen representeren?

Men kan zich hier van afmaken door beide uitgangspunten bij de waardering een rol te laten spelen, maar daarmee wordt de kern van het probleem niet geraakt nl. het aftasten van de onderlinge rangorde. Het afmeten van het belang van de elementen ten opzichte van elkaar is van te veel betekenis.

Een actuele vraag is of oude landschapselementen hoger moeten worden gewaardeerd dan jonge alleen uit hoofde van hun ouderdom. Zo'n waardering is niet juist. Wanneer het beschouwen van de objecten binnen het kader van de cultuurlandschappen waarin zij oorspronkelijk thuishoren als doel wordt gesteld, zal de verhouding tussen oudere en jongere objecten ongetwijfeld ter discussie moeten worden gesteld. In dat licht behoeft het begrip 'gaafheid' een andere interpretatie. Naast het intact zijn van een landschapsobject tot op heden is van belang de betekenis van het geconserveerde object voor de zichtbare samenhang van de voormalige landschapsstructuur. Op deze wijze kan een relatief jong specimen van een gaaf type cultuurlandschap (alle drie morfologisch-artefactiële structuren compleet) hoger worden gewaardeerd dan een vrij geïsoleerd gelegen element met een meer respectabele leeftijd. Dit is wellicht een beter uitgangspunt dan het blind combineren van gaafheid met ouderdom. Laatstgenoemde benaderingswijze zal alleen bij een beperkt onderzoek vruchten afwerpen maar is niet geschikt om alle nuances bij het waarderen helder weer te geven.

Uitgangspunt van de waardering is de ongeschonden totaliteit van het cultuurlandschap uit een bepaalde periode waarvan alle elementen harmonieus in elkaar passen. De samenhang treedt op de voorgrond. In alles weerspiegelt zich hetzelfde maatschappelijke en technische kader waarbinnen zich de omvorming van natuurlandschap naar cultuurlandschap heeft voltrokken. Evenwel, naarmate de samenleving evolueert en er sociaal en economisch andere behoeften worden gevoeld, of wanneer het fysisch milieu zich wijzigt, worden de bestaande structuren in toenemende mate onder druk gezet. Aanvankelijk zal men nog pogen de zich wijzigende functies in de oude vormtaal te vatten maar uiteindelijk zal het karakter van het oorspronkelijke cultuurlandschap met de tijd meegroeien en van inhoud veranderen; andere functies leiden tot andere vormen. Er ontstaat een ander soort cultuurlandschap waarbij het beeld uit de 'pioniersperiode' steeds verder vervaagt dan wel wordt overdekt door objecten die door latere generaties cultuurlandgebruikers worden toegevoegd uit hoofde van aanpassingen aan nieuwe ontwikkelingen. Men kan zo'n landschap een samengesteld cultuurlandschap noemen.

Staat men stil bij de waarde die aan beide cultuurlandschapstypen kan worden toegekend, dan heeft het 'oorspronkelijke landschap' onmiskenbaar en principieel de hoogste waarde. Daarbij moeten wel enige kanttekeningen worden geplaatst. De gaafheid van de structuur is evenmin onaantastbaar als de ouderdom, wanneer het de waardering geldt. Als blijkt dat een samengesteld landschap véél ouder is dan een jong oorspronkelijk landschap dan kan bij het afwegen van het belang de balans in het voordeel van het samengestelde landschap doorslaan. Aan het prille cultuurlandschap van de Wieringermeerpolder zal minder betekenis worden gehecht dan aan het samengestelde doch in sommige onderdelen zeer oude cultuurlandschap van bijv. de Schagerkogge.

GAAFHEID EN DIVERSITEIT

Een andere herziening van de waarde van een 'oorspronkelijk cultuurlandschap' is wenselijk wanneer het facet 'diversiteit' bij de afwegingsprocedure wordt betrokken. Hierbij moet in de eerste plaats een zekere waardering worden opgebracht voor landschappen met sporen uit verschillende tijdvakken. Deze problematiek wordt duidelijk aan de hand van de situatie waarin vele Nederlandse buitenplaatsen verkeren. Begonnen als weerbaar slot, wordt het middeleeuwse kasteel bijv. gaandeweg getransformeerd in een 17e-eeuws landgoed en naderhand in een 18e- of 19e-eeuws buiten. Van het merendeel van de buitenplaatsen zijn het middeleeuwse en het 17e-eeuwse karakter grotendeels verloren gegaan. Toch zou het verkeerd zijn die buitenplaatsen te waarderen op grond van de laatste verbouwing. In talloze gebouwen zijn bouwkundige relictten van hoge ouderdom aanwijs-

baar. De bouwgeschiedenis is zichtbaar aanwezig. Hetzelfde geldt voor de parkaanleg van de buitenplaatsen. Onttrekt dit voorbeeld zich niet aan het begrip 'gaafheid'? Het is discutabel of gaafheid in de zin van ongereptheid hier nog wel toereikend is om de waarde bevredigend tot uitdrukking te brengen. Het is veel meer een voorbeeld van een ontwikkeling uit het verleden die tot het huidige beeld heeft geleid.

Deze conclusie leidt tot een afzwakking van de aanvankelijk ingenomen uitgangspunten voor ruimtelijk meer uitgestrekte territoria die vanwege hun omvang als cultuurlandschap worden aangemerkt. Immers, naast de hoge waardering voor gebieden die door de eeuwen heen onverlet zijn gebleven en thans als het ware anachronistische enclaves vormen, is er eveneens waardering op te brengen voor cultuurlandschappen waarbinnen de veranderingen van de afgelopen eeuwen duidelijk weerspiegeld zijn.

Dan resteert nog een raakpunt tussen diversiteit en gaafheid nl. de gevolgen van overdekking van het cultuurlandschap door nieuwe objecten zonder dat, voor een geoefend oog, de oude structuren minder goed zichtbaar worden. Soms beïnvloeden de nieuw toegevoegde objecten het karakter van het cultuurlandschap waar zij worden ingeplant nauwelijks. Er treedt een verdichting op van de objecten die het cultuurlandschap stofferen, bijv. door perceelssplitsing en uitbouw van boerderijen binnen een reeds bestaande landelijke kern. In andere gevallen zetten zich juist heel verschillende objecten tussen de bestaande structuren vast, zodat het karakter van het cultuurlandschap ingrijpende wijzigingen ondergaat.

Welk alternatief de meeste waardering verdient, is op het eerste gezicht niet duidelijk. Bij beide blijft de basisgaafheid dezelfde. Indien een gelijk aantal objecten wordt geïntroduceerd vermindert de relatieve gaafheid per oppervlakte-eenheid bij beide in dezelfde mate.

Dit leidt tot vreemde consequenties. Het zou betekenen dat de waarde van een cultuurlandschap automatisch toeneemt naarmate het aantal (typen) objecten dat daarvan deel uitmaakt groter wordt. De gevolgen van de huidige activiteiten op stedenbouwkundig en agrarisch gebied in aanmerking nemende mag men zich afvragen of dit een juist uitgangspunt is.

Misschien brengt men de hier geschetste problemen tot een oplossing door als eis te stellen dat de nieuwe objecten moeten bijdragen tot het in stand houden van een historisch ontwikkelingsproces. Er moet samenhang zijn; identiek aan de interne opbouw binnen 'samengestelde' cultuurlandschappen.

WENSELIJKHEID VAN NIEUWE METHODEN VAN TOEGEPAST HISTORISCH-GEOGRAFISCH ONDERZOEK

Tegen de achtergrond van de hiervoor geschilderde problematiek moet een verantwoorde waardenafweging plaatsvinden. Hierbij komt de reeds ge-

noemde noodzaak van een zo volledig mogelijke inventarisatie weer aan de orde. Dan pas kunnen de waarden met kans op succes worden aangegeven en is het mogelijk de objecten naar hun ouderdom en binnen hun structuur te plaatsen. Deze inventarisatie impliceert tijdrovend historisch-geografisch onderzoek naar de achtergrond van de verschillende landschapsobjecten. Maar de planologie eist een betrekkelijk snelle inbreng van de gegevens. Wil men hieraan tegemoet komen, dan is het in vele gevallen onmogelijk de geëigende onderzoeksmethoden integraal toe te passen. Een snelle en doelmatige aanpak, uitsluitend gericht op het verkrijgen van de allernoodzakelijkste informatie is daarom gewenst.

Hier ontstaat een breed arbeidsveld voor toegepast historisch-geografisch onderzoek. Het karakter van de nieuw te ontwikkelen methoden is nog niet vast omljnd. Het onderzoek zal wellicht méér tenderen in de richting van systematische historische geografie dan van regionale historische geografie. Belangrijke vragen betreffende de ouderdom van structuren en objecten en de samenhangen daartussen moeten in de eerste plaats worden opgelost door middel van vorm- en functievergelijking op landelijk en internationaal niveau. Het regionaal onderzoek, waarbij de genese van het landschap het centrale thema vormt, kan dan de uitkomsten van het systematische onderzoek toetsen en bijstellen. Het lijkt hier niet zinvol de uitgangspunten voor zo'n systematisch gericht onderzoek te vermelden. Men moet zich laten leiden door pragmatische overwegingen: wat is beschikbaar en wat kunnen we ermee doen.

PRAKTISCHE KANTEN VAN DE HISTORISCH-GEOGRAFISCHE INBRENG IN DE PLANOLOGIE

Na inventarisatie en waardering kunnen de verzamelde gegevens op allerlei niveaus in de planologie een rol spelen, landelijk maar ook provinciaal en gemeentelijk. Zij zullen eveneens van betekenis blijken voor het te voeren beleid inzake ruilverkaveling. De waardering moet nauw aansluiten bij de wensen in de beleidssector. Naast waarderen moet men ook per gebied aanbevelingen doen over het toelaatbare en het ontoelaatbare. Binnen deze twee uitgangspunten kan men tot handelen overgaan.

Dit probleem is vooral urgent voor de agrarische sector omdat beslissingen over landschapsbehoud direct ingrijpen in het bestaan van de agrariërs. Bij selectie en aanbeveling moet men zich steeds bewust zijn van de consequenties. Het is noodzakelijk dat de historische geografie niet wordt beoefend vanuit een ivoren toren, maar dat voortdurend voeling wordt gehouden met de praktijk. Tegen deze achtergrond moet de regeringsnota worden gelezen die handelt over de relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud (1975). In deze relatienota worden de gemeenschappelijke uitgangspunten van het Ministerie van Landbouw en Visserij, het Ministe-

rie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk voor het beleid inzake de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle agrarische cultuurlandschappen aan de orde gesteld. Uit de relatienota blijkt o.a. dat er op het bestuurlijke vlak veel te wensen overblijft. De overwogen maatregelen ontberen dikwijls een behoorlijk wettelijk kader. De activiteiten die binnen ruilverkavelingsverband worden ontplooid, staan in het centrum van de belangstelling. Met spanning beziet men dan ook de totstandkoming van de Landinrichtingswet die de Ruilverkavelingswet moet vervangen en die in samenhang met een gewijzigde Natuurbeschermingswet en een herziene Monumentenwet naar alle waarschijnlijkheid meer mogelijkheden zal bieden aan natuur- en landschapsbehoud. Om Van den Berg (1974) te citeren: 'er voltrekt zich in de wetenschappelijke benadering van ons probleemveld een omschakeling van exploitatieplanning met een sterk privaateconomische inslag, naar conditieplanning waarin aan overwegingen van zelf gekozen welzijn de nodige speelruimte wordt geboden'. Het economisch nut van de zelfstandige agrarische ondernemer, dat in ruilverkavelingsverband op de voorgrond treedt, wordt in het kader van de landinrichting geplaatst naast het algemene nut van de maatschappij in zijn totaliteit.

Nu er betreffende de ruimtelijke ordening zoveel in beweging is gekomen, is voor de historische geografie in de begeleiding van de toekomstige inrichting van de niet-urbane gebieden van ons land, een belangrijke taak weggelegd.

SAMENVATTING

In tegenstelling tot vroeger heeft de historische geografie aanknopingspunten gekregen met de planologie, met name op het gebied van het landschapsbehoud. In allerlei recente min of meer officiële publikaties betreffende de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling en vooral in de zgn. Oriënteringsnota wordt aan historisch gegroeide cultuurlandschappen ruime aandacht besteed. Het is de vraag hoe de historisch-geografen het best hierop kunnen inspelen. Misschien moeten geheel nieuwe onderzoekstechnieken worden ontwikkeld. Begrippen als gaafheid en diversiteit die in reeds eerder geëntameerd landschapsonderzoek zo'n opgang maakten kunnen niet zonder meer worden ingepast. Hun inhoud moet opnieuw worden bepaald tegen de achtergrond van de factor ouderdom.

Voorts is het wenselijk de cultuurhistorische inventarisatie langs nieuwe banen te leiden. In plaats van een primaire gerichtheid op het regionale onderzoek, waarbij de genese van een specifiek cultuurlandschap centraal staat, moet meer aandacht worden besteed aan systematisch onderzoek naar de globale samenhangen over het gehele nationale territorium of zelfs daarbuiten.

Wanneer de historisch-geografen specifieke methoden van waardering gekoppeld aan aangepaste methoden van inventarisatie introduceren kan wellicht spoedig een volledige inschakeling van de historische geografie binnen de ruimtelijke beleidsvoering verwacht worden.

april 1976

SUMMARY

In contrast with the situation in the near past and before, recently historical geography and physical planning found mutual points of understanding especially with regard to landscape-preservation.

During the last few years, in several official reports concerning the future town and country planning, the Dutch government showed much attention to the historical backgrounds of the different cultural landscapes which man imposed over the natural base.

In this article suggestions are made how historical geographers can possibly achieve a fruitful application of their research results in that context.

Perhaps this requires a totally new approach. Notions such as purity and diversity which has been used before in a wide range of other landscape studies as fundamental starting points cannot gratuitously be introduced in the historical geographical research scheme. Their tenor must be reconsidered in relation to age. Moreover it should be desirable to turn eventual proceedings in this field into other channels by stimulating systematic study of structures and objects forming part of the cultural environment as a product of time.

LITERATUUR

- Berg, G. J. van den, 1974: Planologie en ruimtelijke ordening in Nederland. Tijdschr. voor Econom. en Soc. Geografie, LXV: pp. 110-115.
- Derde nota over de ruimtelijke ordening in Nederland, 1974: Deel 1, Oriënteringsnota. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Interdepartementale Commissie, nationale parken en nationale landschapsparken. 1975: Interimadvies Nationale landschapsparken, deel II. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Ruimtelijke ordening en geografie. 1967: Handelingen van het Symposium van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap in 1966 gehouden te Utrecht, naar aanleiding van het verschijnen van de tweede Nota inzake de ruimtelijke ordening in Nederland. Brill, Leiden.
- Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud, 1975: Gemeenschappelijke uitgangspunten voor het beleid inzake de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle agrarische cultuurlandschappen. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. C. M. van, 1972: De ontwikkeling van nationale landschapsparken in Nederland. Public. '72-2. Rijksplanol. Dienst, 's-Gravenhage.
- Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland, 1966: Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.